

ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ՇՐՋԱՆ ԱՌԱՋԻՆ)

Ս. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն ¹)

V

Հալկազանց ժամանակ ծագած իրաւունքները: Յաղթութեամբ կամ ուժով առած երկիրները, երկրի և կալածքի իրաւունքը, Հարկի ծառայութիւնը, իրաւունք գերիներ Վերադ, լուծ: Հալկազանց ցեղերի ներքին լարարե-
րութիւնները, Ծառայութիւնը հպատակութիւնն է: Այդ իրաւունքների
բացատրութիւնը Արշակունեանց ժամանակ, Ծառայութեան տեսակները
նոյն ժամանակամիջոցում, սեպհականութիւն, ստրուկ, սպասաւոր, գեղ-
ջուկ, Հալկազանց ժամանակ ծագած երեք տեսակ՝ տէրութեան, իշխանու-
թեան և սեպհականութեան՝ իրաւունքները:

Ինչպէս տեսանք, Հալկազանց ծնունդները հէնց սկզբից ամեն
մէկը որոշ երկիր էր բռնել. ցեղապետների կարգադրութեամբ դո-
րանք իրար մէջ սահմաններ էին որոշել: Իրանց բռնած տեղերը
իրանցն էին համարում և իբրև ժառանգութիւն այդ ունեցածը
անցնում էր յետագայ սերունդներին:

¹) Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 1, 2 և 3.

Այդ ծնունդները հետզհետեւ իրանք էլ նոր ցեղերի էին փոխւում։ զրանց մէջ լինում էին թէ հարազատ և թէ մերձաւոր ցեղեր։ Ազնւականները, ցեղապետները և ծնունդների զլուխ կանգնածները հարազատներիցն էին։ Երկիրը ժառանգելու իրաւունքը մնում էր թէ հարազատ և թէ մերձաւոր ցեղերի ձեռին։ Բայց, բացի ժառանգութեան իրաւունքից, կար և կալւածքի իրաւունք։ Հէնց առաջի քայլափոխում Հայկը հնազանդեցրեց տեղացոց, շինեց «տուն բնակութեան կալւածոց» և այդ տեղերը տաւ Կարմոսին։ Արմենակի բնակութեան տեղն էլ նստած կային տեղացիք, և Արմենակը իր բռնած տեղը նոյնպէս կալւածք է անւանում։

Արժանի է ուշադրութեան, որ Հայկազունը միայն իրանց այս բռնած տեղերն էին կալւածք անւանում, ուր իրանցից առաջ բնակւած էին տեղացիք, կամ օտար ցեղի մարդիկ. և որովհետեւ ցեղերը հետեւում էին մէկը միւսի վերայ բռնանալու, յայտնի բան է որ Հայկազունը էլ էին բռնանում այն տեղացոց վերայ, որոնք իրանց հնազանդեւ էին և իրանց վերաբերեալ օտար էին. հէնց այդ պատճառով զրանց բնակւած տեղը իրանց կալւածքն էին համարում։ Թէ ինչ յարաբերութիւններ էին ծագում Հայկազանց և օտարածինների մէջ, երբ առաջինները բռնանում էին վերջինների երկրի վերայ, կը տեսնենք Խորենացու հետեւեալ հատւածներից։

Արամի օրով, օրինակ, Մեղացի Նիւքարը... «զսահմանս Հայոց ծառայեցոյց ամս երկուս... Արամ... զՆիւքարն... ձերբախալ արարեալ... և զաշխարհն նորա... ի ծառայութեան հարկի կալաւ» (Խոր. եր. 96)։ Միւս տեղ ...«Բարշամ անուն՝ սաստկագոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր... Արամը սրան հալածում է...¹⁾ իսկ զմեծ մասն դաշտացն Ասորես-

¹⁾ Արամը պատահում է Հաչատուանի սահմաններում մեղացի երկտասարգներին, որոնց առաջնորդում էր Նիւքար ոմն, Մադէս կոչմամբ—սա... երկու տարի ծառայեցրեց իրան մեր երկիրը։ Արամը... գերի բռնելով նոյն ինքն Նիւքարին... իսկ նորա աշխարհը... հարկի տակ դրեց (40). ճադտնում է իւր երկրի մի ապականիչ, Բարշամ անունով, ...Սա իւր շրջակայքը սաստիկ նեղացնելով խիստ հարկերով, անապատ էր դարձնում բոլոր այն տեղերը... Արամը երկար ժամանակ հարկի տակ պահեց Ասորեստանի դաշտերի մեծ մասը (42). այստեղ դուրս է գալիս նորա (Արամին)

տանի կալաւ ի ծառայութիւն հարկի... Արամ բազում ժամանակս (Խոր. 47): Պատահէ նմա (Արամին) Պայպիս, որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց... զՊոնտուն և զՈվկիանուն: Որում ի դիմի հատեալ վանէ... Եւ ինքն թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ, և բիւր մի ի զօրաց իւրոց ի վերայ աշխարհին... Ընդ նմին օրինակի ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանն, զբազում անբնակ երկիր ելից բնակչօք, որ երկրորդ և երրորդ անւանեցան Հայք, այլ և չորրորդ (Խոր. եր. 48, 49):

Այս օրինակներից երեւում է, որ երբ օտարն էր բռնանում հայոց սահմանների վերայ, նա հարկով էր ծառայեցնում, կամ նեղում այդ տեղի բնակիչներին կամ ժողովրդին:

Երբեմն այդպիսի հարկով նեղացնելը այն աստիճան խիստ էր լինում, որ այդպիսի տեղերը անապատ էին դառնում: Հաւանական է, որ այդպիսի տեղերում օտարը իր ուժի չափ տեղացիներից առնում էր նոցա կաշքը, անունները և կարելի է մինչև անգամ՝ դրանցից գերիներ էլ էր վերցնում: Հայերը նմանապէս բռնանալով օտարի երկրի վերայ, դրանց հարկի ծառայութեան տակ էին պահում: Միսական և Կադմեան ցեղերը, որոնց Արամը յանձնել էր արեւելեան և հարաւային նւաճած կողմերը, հաւանական է, որ այս եղանակով էին վարւում այն տեղերի օտարածիւնների հետ:

Երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Հայք անւանեալ տեղերի վերայ առաջ ուրիշներն էին բռնացած: Հայերը դրանց վանելով, դրանց տեղն են բռնում: Հայ բնակիչը կամ հայ շէնը ամացի տեղերումն է նստում, իսկ զօրքը կողմնապետի առաջնորդութեամբ մնում է այդ տեղերը պահպանելու Խորենացին ցեղը և գունդը շատ տեղ չի զանազանում, վասն որոյ գունդ, ցեղ և կամ զօրք մեր կարծիքով միեւնոյն նշանակութիւնը պիտի ունենային: Ուրեմն զօրքը կամ ցեղի հարազատ մասը կողմնապետի առաջնորդութեամբ կալածքի

առաջ պատերազմով... Պայպիս... որ տիրապետել էր սոցն աշխարհին, երկու մեծամեծ ծովերի—Պոնտոսի և Ովկիանոսի—մէջ գտնւած բոլոր երկրին: Գալով սորա վերայ, Արամը քշում է նորան (դէպի ասիական ծովի մի կողմն).... և թողնելով իւր ազգից մի ոմն Մշակ անունով 10,000 զօրքով այն աշխարհին վերակացու... Այս կերպով, այնտեղից մինչև իւր բուն սահմանները, որոնք կոչւեցան Երկրորդ, երրորդ, չաւ Չորրորդ Հայք:

իրաւունք էր ձեռք բերում, բռնանալով նոր երկրի վերայ. իսկ իրանց շէնն էլ այդ ամայի տեղերը բռնելով՝ ժառանգում էր:

Հետեւապէս այդպիսի նոր տեղերի վերայ բռնանում էին Հայկազաններին հարազատ ծագումն ունեցողները և, ինչպէս Կադմոսը և Արմենակը, այդպիսի տեղերը իրանց կալածքն էին համարում:

Այլ էր լուծը: Ահա ինչ է գրում Խորենացին դորա մասին: Տիգրանը ... արանց կացեալ գլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զազգս մեր բարձրացոյց. և զընդ լծով կացեալս՝ լծատերս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց (Խոր. եր. 75) Լուծը հարկի ծառայութիւնը չէր: Հարկով ծառայեցնում էին օտար ցեղը, երբ նորա երկիրն էին գրաւում և իբրև զերի չէին վերցնում նրանց: Բայց Տիգրանի ժամանակ մի ամբողջ ազգ և կամ ցեղ զերի բերին: Յաղթողի յարաբերութիւնը դրանց վերաբերեալ այլ էր և, կարծես, լուծ խօսքով էր որոշւում: Այդ գերութեան մասին մի թեթև գաղափար տալու համար, այստեղ առաջ կը բերենք Խորենացու հետեւեալ հատուածը: «Իսկ զԱնուշ զառաջին կինն Աշդահակայ և զբազումս ի սերմանէ Աշդահակայ աղջկունս՝ հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում զերեօք, որչափ թէ աւելի քան զբիւր մի, բնակեցուցանէ յարևելեաց ուսոց մեծի լերինս՝ մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առեղերը զիտոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. և զերիս աւանսն զԽրամ և զՋուղայ և զԽոշակունիս: Իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանայ» (Խ. եր. 86, 87) ¹⁾

«Լուծ» մեր լեզուով նշանակում էր ծանր բռնութիւն, չարաչար

¹⁾ Իսկ Անուշին, Աժդահակի առաջին կնոջ և նորա ազգից ուրիշ շատ աղջիկներ պատանիներով և ուրիշ գերիներով, տասն հազարից աւելի, Տիգրանը բնակեցրից մեծ սարի արևելեան կողմում մինչև Գողթնի սահմանները, ապինքն Տամբատի, Ոսկիողի, Դաժգոյնքի մէջ, և գետի ափի մօտ ուրիշ գիւղերի մէջ, որոնցից մին է Վրանջունիք, մինչև Նախիջևան ամրոցը, Նոցա տալիս է նոյնպէս երեք քաղաքներ, Խրամ, Ջուղայ և Խոշակունիք, իսկ գետի միւս կողմից տալիս է բոլոր դաշտը, որը սկսւում է Աժդանականից մինչև նոյն Նախիջևան ամրոցը: (Խ. ծ. վ. Ս. եր. 73—74):

նեղութիւն և այլն և մինչև անգամ անասուններին էր վերաբերում: Յատնի բան է, յաղթողը կարող էր գերիներին աւելի խիստ և չարաչար նեղել և լուծի տակ պահել, քան թէ նրանց, որոնք թէև յաղթւած էին, բայց գերի չէին ընկած: Ասորիները յաղթեցին Հայերին և հաւանական է որ սրանց հարկի ծառայութեան տակ դրին և ոչ թէ լուծի, որովհետև հայերը շարունակում էին իրանց առաջնորդներով կամ նահապետներով կառավարել: Արամը և Արան Նինոսից և Շամիրամից երկրորդական պատիւ ունէին ստացած: Արայ Գեղացիկի որդի Արան՝ Շամիրամի կողմից կարգւած էր մեր աշխարհի վերակացու (Ն. 66). Անուշաւան մեր երկրի հարկը ժողովելով՝ կառավարելու իրաւունքն էր ստացել (էջ 67) և այլն:

Այնու ամենայնիւ ասորիները, ինչպէս երևում է Վանայ արձանագրութիւններից, շատ էին նեղում հայերին, մինչև հայ ցեղապետները և առաջնորդները սրանց ժամանակ կառավարողներն էին: Պարոյրը, ինչպէս գիտենք, անկախութեան հասաւ և մեր նախարար էր անւանւում:

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, որ յաղթողը յաղթւածի երկրի, աշխարհի կամ սահմանների վրայ մի տեսակ երկրի կամ կալւածքի իրաւունք էր ստանում, որով հարկի ծառայութեան տակ էր պահում այդ յաղթւած ժողովրդին:

Բայց գերի բերած ժողովրդին լուծի, այսինքն չարաչար հարստահարութեանց, տակ էին պահում:

Այսպէս վարւում էին Հայկազունք օտարների հետ, երբ դրանց յաղթում էին, դրանց երկրի վրայ կալւածքի իրաւունք էին ստանում, իսկ երբ գերի էին բերում, լուծի և ստրկութեան տակ էին պահում:

Դաւանաք և քննենք Հայկազանց ներքին կեանքը: «Յեղապետներին և գլուխ կանգնածներին վերաբերեալ միւս ցեղակիցները, կարելի է կարծել, հպատակներ էին: Տիգրանը, օրինակ, «յուզարկէ թագաւորայէս զքոյր իւր Տիգրանուհի մեծ ամբօխիւ ի Հայս, յաւանն զոր շինեաց իւրով անւամբ Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ի ծառայութիւն նմա հրամայէ» (Ն. եր. 86): Սխալը հօրից ստացաւ «ծառայս անձինս բազումս»: Սխալը և Տիգրանուհին գլուխ կանգնեցան ոչ թէ յաղթւած, այլ իրանց ժո-

դովրդի վերայ, որը ծառայութեան պարտականութեամբ էր կապ-
ւած սրանց հետ: Նիւթերի սակաւութիւնը մեզ թոյլ չի տալիս
մանրամասն կերպով պարզել այդ յարաբերութիւնը Հայկազանց
հարստութեան ժամանակ: Այս պատճառով հարկ ենք համարում
մի հայեացք ձգել թէ ինչ էին նշանակում «հարկի ծառայութիւնը»,
«ծառայութիւնը» և «լուծը» Արշակունեաց ժամանակ: Կարծում ենք
այդ առարկաները աւելի կը պարզեն, երբ կը քննենք դրանց յա-
ջորդող կերպարանափոխւած աստիճանները և յետագայ եղածների
օգնութեամբ կը հետեւենք նկարագրել այդ առարկան:

Արշակունեաց ժամանակ կար «ծառայութիւն», «ծառայութիւն
վաստակի», «հարկի ծառայութիւն», «ստրկութեան ծառայութիւն»
«սպասաւորութիւն» և այլն: Մառայութիւնը կամ վաստակի ծառայու-
թիւնը՝ հպատակութիւնն էր: Այդպիսի ծառայութիւնը մի տեսակ
պաշտամունք էր, գլխաւորապէս կրօսերից մեծին, կամ թագաւո-
րին: Հետեւեալ օրինակները կարող են աւելի պարզել այդ:

Աղձնեաց բոյեշխ Վաղինակ Սիւնին ...հանդերձ աշխարհան
և ամենայն ուժովն կայր բդեաշին Վաղինակ ի ծառայութիւն ար-
քային հանապազ (Փ. եր. 19) ...«մի ոմն ի նախարարաց մեծամե-
ծացն, Մերուժան անուն Արծրունի... չոգաւ եկաց առաջի թագա-
ւորին պարսից Շապուշ, և դնել ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւի-
տեան ծառայ լիցի նմա» (Փ. եր. 118): Հայերը նեղանալով իրանց
թագաւորից ցանկանում էին Շապուհին ծառայել զի ինա ձեռս
տացեն, և զնա պաշտեսցին և նմա միամտութեամբ ծառայեսցին և
տացեն նմա աշխարհս հայոց (203): Նախարարները գրում են Յազկեր-
տին՝ «և հարքն մեր և հաւքն հարցն մերոց կային ի ծառայութեան
վաստակս և սիրով կատարէին ամենայն հրաման բանին նորա և
յայնց ժամանակաց մինչեւ քո հարենի աթոռդ՝ և մենք զայն ծա-
ռայեսցաք, բայց քեզ լաւագոյն քան զառաջնոյն (Նղիշէ 84. 85):
Կոստանդինը թագաւորեցնում Խոսրովին և գրում է՝ «մեզ ծառա-
յեսցիք միամտութեամբ (Խորենացի երես 283): Ներսէսի ձեռքով
Արշալը պայման է կապում նախարարների հետ՝ «[Թագաւորն վա-
րեսցի ուղղութեամբ և նոքա ծառայեսցին միամտութեամբ» (Խո-
րենացի, երես 342): Այս օրինակներից մենք տեսնում ենք, որ ծա-
ռայութիւնը այն յարաբերութիւնն էր, որ ծաղում էր տիրոջ և

հպատակի մէջ: Ծառայութիւնը կարող էր լինել և յաւիտենական: Նախարարները, բղեշխները, իբրեւ հպատակներ, ծառաներ էին համարում: Ծառայութեանը կարելի էր ենթարկուել աշխարհով և ուժով: Հպատակի գլխաւոր պարտականութիւններից մէկն էր միամըտութեամբ ծառայելը: Հպատակի պահանջն է, որ տէրը վարելու զղութեամբ: Օտար տէրերին ծառայելը աւելի ծանր էր, մանաւանդ հեթանոսներին: Յունաց կայսրը գրում է պարսից թագաւորին «Թէ կարացես չաղթել նոցա և արկանել ի ծառայութիւն ես ի թիկունս ոչ եկից նոցա»: Շապուհը գերելով երկիրը և յետ դառնալով «չերկրին հացոց ոստիկանս և վերակացուս թողին ի ծառայութիւն մօտնել զմնացորդս երկրին»: Արշակը ցաւ համարեց ծառայել քրիստոնեայ թագաւորին «և ոչ յովովեց իշխել և մօտնել ընդ լծով հեթանոսաց» (Պ. 347): «Թող ծառայեսցուք թագաւորին յունաց, կայցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թագաւորին յունաց» (Փ. 127):

Սուրբ Ներսէսը պատասխանեց զանազան դասակարգերի ներկայացուցիչներին, որոնք ցանկութիւն չաջանեցին փոխանակ Արշակին, ծառայել պարսից թագաւորին թէ «...Զի ամենեքեան դուք կեցեալ էք ցաղզէդ Արշակունեաց, ոմանք ի ձէնդ զաւառատեարք լեալք ի նոցանէ և ոմանք մեծամեծ աշխարհաց, ոմանք աւագ աւանաց գեղից և գանձուց տեարք լեալ էք և պէսպէս դաստակերտաց, զի թէպէտ և առ արարիչն Աստուծ յանցաւոր իցեն պիղծ ազգն Արշակունեաց, սակայն զձեզ կեցուցեալ զամենեսեան և չաղբոց թոթափեալ է, զան գործով, զան պատուով, զան իշխանութեամբ, զան գործակալութեամբ, և դուք... կամիք անկանել հեթանոսաց ի ծառայութիւնն... գուցէ բարկացեալ Տէր Աստուծ ձեր, և խլեսցէ զձեզ արմատանի, և մատնեսցէ զձեզ հեթանոսացն ի չար ծառայութեան, սորիւթեան մինչև յաւիտեանս, և ոչ երբէք բարձի լուծն ծառայութեան ի ձէնց: Եւ բողբէք դուք առ տէր, և նա ոչ լսիցէ ձեզ, վասն զի անձամբ անկաք դուք ի ծառայութիւն հեթանոս տէրանց և անաստուծ անգէտ մարդկան» (Փ. 137, 138): Օտար տէրերին ծառայելը նկարագրում է մութ զոյներով և կարող է դառնալ մինչև անդամ լուծ: Օտարը ստիպմամբ է ծառայութեան տալ ձգում: Նախարարները գլխին Յաղիերտին թէ «սիրով

էինք կատարում քո ամեն հրամաններդ և վաստակի ծառայութեան տակ էինք: Սուրբ Ներսէսը ասում էր, որ Արշակունեաց ծառայելով մերոնք պատուի, իշխանութեան գործակալութեան և այլ իրաւունքների էին արժանացել, բայց փոխելով այդ ծառայութիւնը՝ կարող են ընկնել հեթանոսաց չար ստրկութեան ծառայութեան տակ:

Ասածներիցս մենք տեսնում ենք, որ ծառայութիւնը գլխաւորապէս տիրոջ և հպատակի մտքով է հասկացւում, միայն թէ եթէ տէրը օտարն է՝ այդ տեսակ ծառայութիւնը կարող է մինչև անգամ փոխարկւել չար ստրկութեան ծառայութեան. ծառան կամ հպատակը հողի, կալւածքի, սեպհականութեան իրաւունքից զուրկ չէր: Նա մինչև անգամ կարող էր, նախարար, բղիշխ և ազատ դասակարգի մարդ լինել:

Բայց այլ էր սպասաւորութեան ծառայութիւնը, ուր մարդը, ինչպէս կը տեսնենք, իր հողով, կալքով և անձնաւորութեամբ պատկանելիք էր տիրոջը: Այլ էր ևս հարկի ծառայութիւնը: Այդ դէպքում, ուղիղ է, ծառան զրկւած էր իւր հողից, կալքից և այլն, նաև դորա անձնաւորութիւնը պատկանելութեան աւարկաց չէր, բայց դա ենթարկւած էր տիրոջ կամայականութեան. հարկով ծառայեցնում էին այն երկիրները, որոնք սրով էին գրաււած, կամ գրաււած էին յօժարութեամբ և այլն:

Վերջին Արշակունիների ժամանակ երկիրները կարող էին լինել «քսակագին», «պարգեւական» և «հայրենիք»: Երկրի տէրը ժողովրդից կարող էր առնել պտղի տասանորդ, մուտ, ռոճիկ և այլ տեսակ հարկեր, և այդ տեսակ չարաքերութիւնները հարկի ծառայութիւններ էին անւանւում: Ուր ժողովուրդը հարկի ծառայութեան տակ էր, դորա երկիրը տիրոջն էր համարւում: Մի օրինակ բերելով աչտեղ կը բաւականանք «Հարկանէր և ջԱնգեղ տունն զբազումն և հանէր ընդ սուր, բայց աշխարհն զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ, բնակիչք գաւառին և ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան» (Փ. 177):

Ուրեմն ծառայութիւն նշանակում էր հպատակութիւն. երբ այդ հպատակութիւնը օտար տիրոջն էր վերաբերում՝ վաստակի ծառայութիւն էին ասում:

այդ Երբ տէրը յաղթութեամբ էր ձեռք բերել իր հպատակի երկիրը և կամ այդ երկիրը պարգևական և քսակագին և կամ հայրենիքն էր, նա ունենում էր և իրերի իրաւունք. իսկ ժողովուրդը հարկի ծառայութեամբ էր պարտաւորուում:

Աւելի վատթար էր ստրկութեան ծառայութիւնը. այս ծառայութիւնը լծադիր է դարձնում մարդուն: Սպասաւորութեան ծառայութեան մէջ մարդը իւր կայքով, ունեցածով, հողով և անձամբ պատականելիք էր:

Մի սովորական երևոյթ էր Հին-Հայաստանում ունենալ մարդու վերայ սեպհականութեան իրաւունք: Մարդու կեանքը, նորա ընտանիքը, կայքը և այլն կարող էին պատկանել միւսին: Ահա և մի քանի օրինակներ: Արշամը տալիս է Հերովդին խնդրած գործաւորները՝ հազարաւոր արհեստաւորներ (Խ. 196): Պակարոսը Ռշտունեաց նահապետ Պարգափրանին «խոստանայ հինգ հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկոյ» (Խ. 135), եթէ վերջինս նորան օգնի իր նպատակին հասնելու համար: Աղւանից թագաւորը «խնդրեաց զմանկականն սեպհականն, զոր հօր իւրոյ շնորհեալ էր նմա ի տղայութեան 1000 երդ, առ զայն ի թագաւորէն և նստաւ ի նմա միայնակեցօք հանդերձ» (էջ 402):

Տրդատը հրամանագրում է, որ եթէ մէկը չերկրպագի մեհնաց «և տուն և կեանք և արարք և ստացւածք և զանձք այնոսիկ լիցի, որ զայնոսիկ ի մէջ ածցէ» (Ագ. 35):

Հէնց այստեղից մենք տեսնում ենք, որ զանազան պատճառներից էր կարող մարդու անձնաւորութիւնը պատկանելութեան առարկայ դառնալ: Մարդու կարող էին պարգևել և տալ: Յանցանքների պատճառով դրան կարող էին պատկանելութեան առարկայ շինել և այլն: Գլխաւորապէս այդ տեսակ սեպհականութեան իրաւունքը առաջ էր զալիս գերի բերելու սովորութիւնից: Գերութիւնը մի սովորական երևոյթ էր թէ Հայկազանց ժամանակ և թէ ևս առաւել Արշակունեանց ժամանակ:

Կռիւները հէնց կարծես գերի առնելու համար էին մղում:

Կռիւների ժամանակ աւերում էին մէկը միւսի երկիրը. կոտո-

րում էին՝ զլիսաւոր չափահաս արանց, իսկ ֆնացածներին, ում կա-
րող անում էին, գերի էին տանում իրանց աշխարհը:

Մուշեղը, օրինակ, «զամենայն երկիրն զաւառացն Ատրպատճայն
աւերէր, և առնոյր գերէր բազում գերութիւն»։ Իոյնը նա անում
էր Նուշերական աշխարհում, որպէս և Կորդաց, Տմորեաց, Մարաց
երկիրներում, Արցախում, Աղանքում, Կազբից, Վրաց երկիրներում
և Աղձնիքում (Փ. 175—178)։ «Զայր ի չափ հասեալ առհասարակ
կոտորեն, և զայլ ամենայն ի գերութիւն վարէին (Փ. 48)։ Տիգրան
զգերութիւն Հրէից նստուցեալ ի ՅԱրմաւիր և ի յաւանին Վարդ-
գիսի» (Խ. 131)։ Թագաւորները թէ իրանց էին յատկացնում գե-
րիներին և թէ ընծայում էին վաստակաւոր և պատերազմներում
քաջութիւն ցոյց տուող մարդկանց:

Տրդատը, օրինակ, մասն էր հանում պատերազմից բերած աւար-
ներից. «նաև $1\frac{1}{5}$ ևս հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն, և մե-
ծամեծ պարգև քրմացն շնորհէր» (Ագ. 27)։ Արտաշէսը Երուազից
գերի բերած ծառաներին պարգևում է Սմբատին՝ «եւ ապա աւար
առեալ զգանձան Երուազայ և զճառայս անձինս 500—բերէ Արտա-
շիսի։ Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զճառայսն Երուազայ» (Խ.
185)։ Այսպիսով գերիները դառնում էին թէ թագաւորի և թէ
մասնաւորաց սեպհականութիւն։ Գերիների նստելու տեղը՝ գիւղ,
դաստակերտ և ձեռակերտ էր անւանում։ Մարաց գերութիւնը Տիգ-
րանը զլիսաւորապէս նստացրեց դաստակերտներում։ Սմբատը Երուա-
զից գերի բերածներին նստացնում է Բագարան անւանեալ ձեռա-
կերտում։ «Յայնժամ Սմբատայ զճառայսն Երուազայ զոր գերեացն
ի Բագիրանէ, տարեալ բնակեցուցանէ... ինոյն անուն Բագարան
կոչեցեալ զձեռակերտն» (Խ. 186)։ Վարդգէսի աւանին վերայ գիւղ
անունը աւելացաւ, երբ այդտեղ նստացրին Հրէից գերութիւնը։
«Այս Երուանդ... զորոյ զըջոյն կին առեալ Վարդգէսի, շինեաց զա-
ւանս զայս, յորում և Տիգրան միջին յԱրշակունեաց նստոց զհա-
սարակ առաջնոյ գերութիւն Հրէից, որ եղև քաղաքագիւղ վաճա-
ռօք» (Խ. 205)։

Քննելով այս առարկան, կը տեսնենք, որ հէնց գեղերը և դաս-
տակերտներ եկեղեցուն, նախարարիներն էին, թագաւորին և այլոց
էին պատկանում։ Յայտնի բան է, որ այդ տեսակ սեպհականու-

Թիւնը ծագում էր մարդու վերայ ունեցած սեպհականութիւնից։ Վահունիք Երակլի պատկերը տարան «ի Տարոն, իւրեանց սեպհական գիւղն Աշտիշատ (Խ. 123)։ և ցասուցեալ ընդ Վահունիսն Թէ ընդէր յիւրեանց սեպհականքն իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակլի... ընկենու (Տիգրանը) զնա ի քրմութենէ, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերին կանգնեցան» (Խ. 123)։ Խոսքովը «ետ զբուն գահուցից գեղն նահապետի Մանավագնից, եպիսկոպոսին Աղբիանոսի, զՄանավագակերտ ամենայն սահմանօքն և զաւառակաւ հանդերձ» (Փ. 9)։ Դանիէլ քորեպիսկոպոսին նախարարները գտան «ի գիւղն եկեղեցւոյ ի Թեւն» (Փ. 33)։ Դշակ մարդպետը գալիս է «ի մեծ ի գիւղն ընջին (?) արքունի, որում Արդեանան կոչին» (Փ. 171)։ Ամատունիք «պատուին Արտաշիսէ գիւղիւք և դաստակերտօք» (Խ. 201)։ Տիրանը տալիս է Գնէլին «զկալածս գիւղից և դաստակերտաց» (Խ. 308)։ Տրդատը տալիս է Մամգունին «չաւիտենական իշխանութեամբ զգիւղս և զդաստակերտս և զամենայն իշխանութիւն ազգին Ալկունեաց (Խ. 249)։

Ուրեմն մենք տեսնում ենք, որ գեղերը, դաստակերտները իբրև սեպհականութիւն, կալածք՝ յաւիտենական պատկանելիք էին համարում։ Գիւղերը և դաստակերտները զետնով, սահմանով և սպասաւորներով պատկանելութեան առարկայ էին դառնում։ Տրդատը, օրինակ, նւիրում է եկեղեցուն «զգեօղն (Թորգան) ամենայն դաստակերտօքն և գետնովքն հանդերձ սահմանօքն» (Ագ. 356)։ «Եւ զդաստակերտն և զպասաւորսն քրմովին հանդերձ և նոցին գետնովքն և սահմանօք ի ծառայութիւն նւիրեցին եկեղեցւոյ սպասաւորութեան (Ագ. 454)։

Միւս կողմից մենք տեսնում ենք, որ ոչ միայն գեղջուկը այլ և սպասաւորները դասակարգ էին կազմում։ Օրինակ, Վասակ սպարապետը խողեց «զթագաւորն Արշակ յամուր տեղուջ ուրեմն յերկին Մարաց, հանդերձ սպասաւորօքն» (Փ. 126.) և այլն։ Բաց հաւանական է, որ դոքա միևնոյն դասակարգի մարդիկ էին։ Նշիշէն գեղջուկը վշտացեալ է նկարում. «ոչ երևէր աւելի տէր քան զծառայ և ոչ ազատ փափկացեալ, քան զգեղջուկ վշտացեալ (Նղ. 130. 131)։ Վաղարշակը «հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել քան զգեղջկաց, և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս

որպէս զիշխանս» (Խ. 117): Ուրեմն գեղջուկը վշտացեալ է, դորա գետինը իրան չէ. դա պարտաւոր է պատուել քաղաքացուն իշխանի տեղ և այլն: Անտարակոյս գիւղացիք սեպհականութիւն էին եկեղեցու, նախարարների, թագաւորների և այլն: Սորանք գերիներից էին ծագում: Հաւանական է, որ սորանց վրայ տէրը կեանքի և մահու իրաւունք էլ ունենար: Կարելի է կարծել, որ բերած գերիները սկզբում ստրկութեան կարգումն էին պահուում: Թովմայ Արծրունին ասում է, որ Տիգրանը գերի է բերում Աժդահակի որդիներանցը և կացուցանում է Վիկարդի ստրկութեան: Սոքա զփոյթ հպատակութիւն ցուցեալ, կարգէ ի գործ ծառայութեան և յետոյ առաջացնում է մինչև Վիգահ նախարարութեան: (Թովմ. Արծ. 38):

Ձենք սխալելի հիմնելով վերոյիշեալների վերայ, ասել որ գերիները՝ նաև ստրուկ, սպասաւոր և գեղջուկ անունն էին ստանում և ամենալատթաւ դրութեան մէջ էին Հին-Հայաստանում: Մեծ բարեպաշտութիւն էր համարւում գերիներ ազատել, դրանց գերեզարձ անել և այլն: Սուրբն Ներսէս, օրինակ, բազում նեղելոց և տառապելոց գերեաց փրկութիւն և գերեզարձ առնէր, զորս անիւքարոգութեան փառացն Քրիստոսի զկէս և զայլսն գնովք փրկանօք ազատէր և յիւրաքանչիւր տեղիս դարձուցանէր» (Փ. 65). Յակովբեայիսկոպոսը հետևում է համոզել Մանածիհր Ռշտունուն ազատել գերի առած ռամիկներին, սա ևս առաւել չարանում է և հրամայում է՝ ծով նետել ութ գերի առած սարկաւազներին (Փ. (285.):

Այժմս մեզ հասկանալի կը լինի Հայկազեանց ժամանակ ծագած իրաւունքները:

Մենք տեսնք, որ երկիրը ժառանգելու իրաւունքը պատկանում էր թէ հարազատ և թէ մերձաւոր ցեղերին: Միայն Հայկազեաններից հարազատ ծագումն ունեցողները յաղթածի երկրի, աշխարհի կամ սահմանների վրայ մի տեսակ երկրի կամ կալածքի իրաւունք էին ստանում, որով հարկի ծառայութեան տակ էին պահում յաղթած ժողովրդին: Արշակունեաց ժամանակ էլ, ուր ժողովուրդը հարկի ծառայութեան տակ էր, նորա երկիրն էլ տիրոջ էր համարւում. և այս իրաւունքը զարգանալով՝ վերջին Արշակունեանց ժամանակ երկիրները լինում էին հայրենիք, պարգեւական և քսակազին և երկրատէրը որոշ տեսակի հարկ էր առնում

ժողովրդից, աշխնքն նորան հարկի ծառայութեան տակ էր պահում: Շէնը կամ Կլանը և մերձաւոր ցեղերը զուրկ էին այս իրաւունքից: Ընդհակառակը շէնը մինչև անգամ ցեղից հարազատ ծագումն ունեցողների ձեռաց (աշխնքն առաջնորդութեան) տակ էր: Շէնը, մերձաւոր ցեղ էլ դառնալով, միայն իր ժառանգած երկրի և ոչ թէ յաղթւածի երկրի վրայ էր իր իրաւունքը պահպանում: Թէ մերձաւոր ցեղերը և թէ հարազատ ցեղերը և ծնունդները ունէին իրանց առաջնորդները, զուխ կանգնածները, և Հաչկազանց ներքին կեանքի մէջ կար մի տեսակ տիրոջ և ծառայի կամ տիրոջ և հպատակի իրաւունքը: Արշակունեանց ժամանակ էլ ծառայութիւնը այն յարաբերութիւնն էր որը ծագում էր տիրոջ և հպատակի մէջ: Նախարարները, բղէշները և իշխանները, իբրև հպատակներ, թագաւորի ծառաներ էին համարւում, մինչև անգամ ամենայն աշխարհով և ուժով: Ծառան զուրկ չէր կալածքի և սեպհականութեան իրաւունքից: Մտաւորապէս և Հաչկազանց ներքին յարաբերութիւնները միմեանց հետ այդ տեսակ էր: Այլ էր լուծը: Գերի բերած ժողովուրդը Հաչկազունք լուծի, աշխնքն չարաչար հարստահարութեանց, տակ էին պահում: Այդ տեսակ մարդը տիրոջ սեպհականութիւնն էր: Արշակունեանց ժամանակ էլ կային պատկանելի մարդիկ, որոնց ստրկութեան և սպասաւորութեան տակ էին պահում:

Վրանց կեանքի և մահու և հողային իրաւունքը իրանց տիրոջն էր պատկանում: Այդ վշտացեալ մարդիկը, որոնք պարտաւոր էին քաղաքացիներին իշխանների տեղ ընդունել, քաղաքական աշխարհում ոչ մի գեր չէին կառարարում և ստրուկ, սպասաւոր և գեղջուկ անուններով էին յայտնի: Հետեապէս, Հաչկազանց ժամանակ երեք տեսակ իրաւունք էր առաջ եկել: Նախ տիրոջ իրաւունքը իր ծառայի կամ հպատակի վրայ: Տիրանութիւնն զաւառը ստանալով ի ծառայութիւն, այդ զաւառի ժողովրդի վրայ ունէր տիրոջ իրաւունք: Այս տեսակ իրաւունքը մեր մատենագիրները տէրութեան իրաւունք են անանում: Հպատակները կամ ծառաները զուրկ չէին կալածքի և սեպհականութեան իրաւունք վայելելուց:

Կալւածքի կամ իրերի վրայ իրաւունք վայելողը կարող էր այդ երկրի ժողովուրդը հարկի ծառայութեան տակ պահել: Բայց ժողովուրդը այդտեղ գերի, ստրուկ, սպասաւոր և գեղ-

ջուկ չէր. և տէրը դրանց վրայ կեանքի և մահու կամ դրանց հողի վրայ իրաւունք չունէր: Այդտեղ տէրը կարող էր ժողովրդից որոշ տեսակների հարկեր առնել: Սա իշխանութեան իրաւունք էր:

Վերջապէս կար լուծը: Գերիները ամբողջ ցեղերի սեպհականութիւնն էին: Բայց Հայկազանց ժամանակ գիւղերը և դաստակերտները արդէն մասնաւորների պատկանելիութիւն դարձած ենք տեսնում. վասնորոյ կար գեղջուկը և սպասաւորը, այսինքն իրաւագործի և տէրերին պատկանելի մարդիկը: Սրանք տէրերի սեպհականութիւնն էին:

Ահա Հայկազանց ժամանակ ծագած տէրութեան, իշխանութեան և սեպհականութեան իրաւունքները:

(Վերջը չաջորդ համարում)